

Bernert Zsolt – Buzár Ágota

A honfoglalás kori koponyalékelés

30

A koponyalékelés vagy más néven trepanáció szokása az őskortól kezdve több népességnél, kultúránál kimutatható, bár annak céljai, készítési módjai eltérőek lehetnek. A trepanáció alatt olyan emberi beavatkozást értünk, amelynek során a koponyatető bizonyos részén felületi vagy teljes csontvastagságot érintő csontszelvet kivétele történik. Végezhetik élő emberen (gyógyító vagy rituális okból) vagy a halál beállta után (kultikus okból, pl. amulettkészítés).

Az élő emberen végzett trepanációnak két típusa van:

A sebészi trepanáció során eltávolítanak egy csontdarabot a koponyából. Ez a beavatkozás a koponyacsontot teljes vastagságában érinti, és a koponyaüreg megnyitását eredményezi. A beavatkozás bizonyos esetekben – pl. trauma vagy az annak következtében fellépő koponyaűri nyomás fokozódásakor – életmentő lehet. A sebészi trepanáció végzőjének pontos anatómiai ismeretekkel kellett rendelkeznie, valamint értenie kellett a fájdalom- és vérzéscsillapításhoz, a seb elfertőződésének megakadályozásához is.

A korabeli gyógyítók szakértelmének egyértelmű bizonyítéka a műtét utáni sebgyógyulás, illetve a túlélés. A honfoglalás kori beavatkozások az esetek túlnyomó többségében gyulladásmentesen gyógyultak. Ezt a gyógyulási arányt a 20. század közepéig meg sem tudta közelíteni az európai orvostudomány. A koponyasérülések műtéti gyógyítását minden történeti korszakban megkísérelték, a honfoglalás

Gyógyult sebészi trepanáció egy honfoglalás kori koponyán

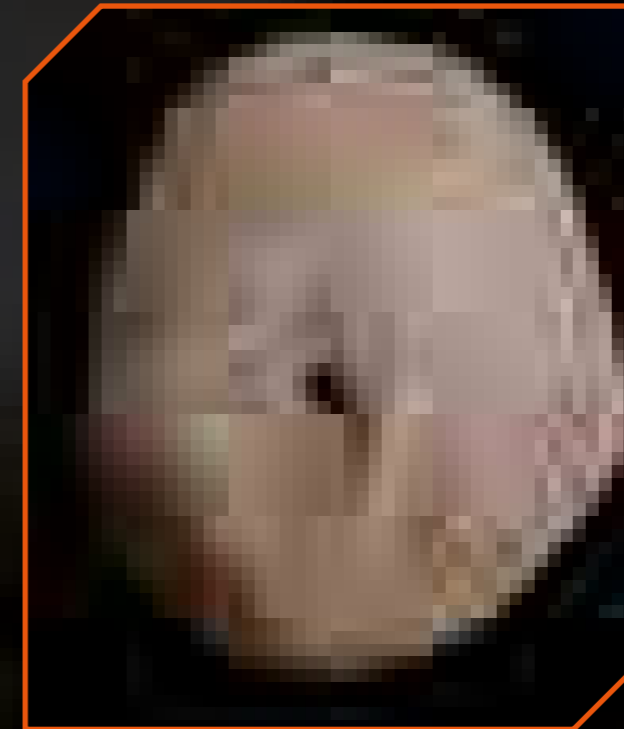
Érdekes esetet lehet megfigyelni egy honfoglalás kori koponyán, amelyet a Vörs-Majori dűlő temetőben tártak fel. A sebészi trepanáció itt a homloküreg megnyitásával járt, amely belülről, a homloküreg irányából folyamatos fertőzésnek tette ki a műtéti beavatkozással feltárt területet. Ennek ellenére a trepanáció kívülről gyulladásmentesen gyógyult, belülről viszont jól látható a gennyes gyulladás miatti csontátépülés.

A vörsi honfoglaló koponyán látható sebészi trepanációt nagy szakértelemmel kezelték, a homloküreggel nem érintkező csontszelék szépen begyógyultak, ugyanakkor a homloküreg felől folyamatos fertőzésnek volt kitéve

kori trepanáció technikája azonban, a csontszilánkok tökéletes eltávolítása, a csontszél lekerekítése megkülönbözteti az eljárást a többi korszak beavatkozásaitól.

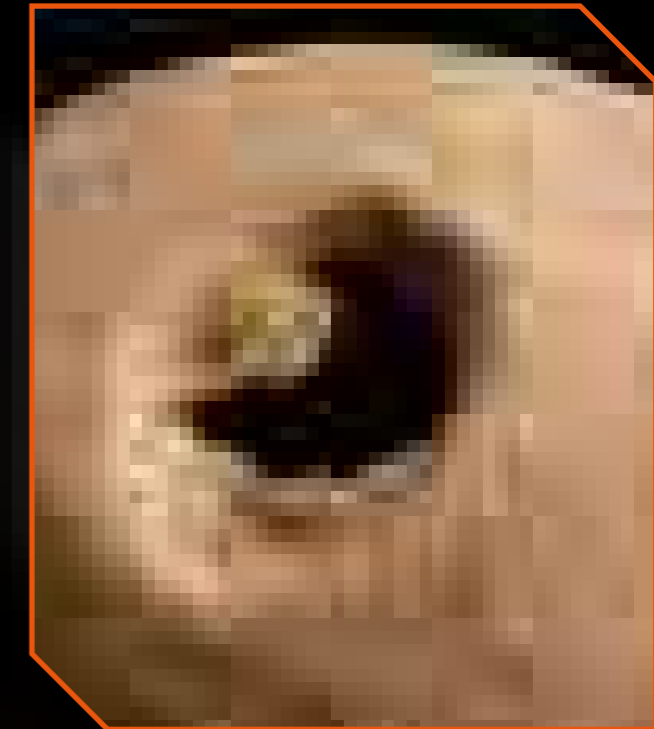
A honfoglalás kori koponyalékelést éles, nem fogazott élű késsel végezték. Néhány széles, rövid pengéjű kés fennmaradt, amelyekről

Gyógyult sebészi trepanáció. Az eredeti sérülés alakja alig látszik, szinte teljesen kitölti az újonnan képződött csontlemez

úgy gondolják, kifejezetten trepanáláshoz használták őket. A közönséges kés, amely a honfoglalás kori sírok gyakori melléklete, tökéletesen megfelel a koponya kivésésére. Egyébként a bicska, az üvegszilánk, az obszidián- vagy a jáspispenge, a kagylóhéj és a kókuszdió kiélezett héja is alkalmas trepanálásra a néprajzi adatok alapján.

A trepanálási folyamat során elsőként a bőr lemosására (fertőtlenítésére), esetleg a haj leborotvására és a fájdalomcsillapításra, majd a bőr és az alatta levő lágyrészek bemetszésére és félrehajtására, félrehúzására került sor. Ezt követte trauma esetén a seb kitisztítása, valamint az idegen testek, a roncsolt lágyrészek és csontszilánkok eltávolítása. Éles késsel kivették a koponyacsontot, majd a sebészelt kiegyengették. Sebészi trepanációnál az agyhártya megsérülését nagy odafigyeléssel kerültk el. Vérzéscsillapítás és fertőtlenítés után a bőrt és az alatta levő lágyrészeket visszailestették, és varrással, kapcsokkal vagy kötéssel a gyógyulásig a helyén rögzítették. A műtét során ke-

A sebgyógyulás jól látható a lekerekedett csontszélteken

letkező csontthiányt az alatta levő lágyrészek védelme céljából sokszor fémllemezrel zárták le. A koponyacsontokon gyakran látható ennek nyoma zöldes elszíneződés, patina formájában,

de igen ritkán maga a fémllemez is előkerül, pl. Vereben. A fémllemez összetételétől függően (arany, ezüst, réz) behelyezhették azt akár a bőr alá implantátumként, vagy a fejfödőbe, sapkába varrva is. A honfoglalás korában a trepanációs esetek túlnyomó többségében megfigyelhető a gyógyulás folyamata, amely a sebszéllek lekerkedésével, új csontlemez képződésével járt. Az évek során ez a folyamat annyira előrehaladhat(ott), hogy akár záródhat(ott) is az eredeti csontthiány.

Egy jól sikerült műtét után a koponyán többnyire nem felismerhető az eredeti traumás sérülés alakja. Abból, hogy férfiaknál sokkal gyakrabban fordul elő sebészi trepanáció, mint nőknél, arra következtethetünk, hogy ezek harci sérülések műtéti nyomai lehettek.

A honfoglaló magyarság hitvilágának, a magyar táltosok gyógyító tevékenységének megismeréséhez vihet közelebb az az agyagsíp, amelyet az 1920-as években Tatán, egy homokbányában találtak. A síp egy bajszos, enyhén mongoloid arcú, jelképesen trepanált férfifejet (táltost?) formáz. A felületén található fehér színű, meszes tengeri lerakódás alapján az agyagsíp legfeljebb egy hónapot tölthetett tengervízben rituális célból: így nyerhette el gyógyító erejét. A mágikus erejének tartott tárgyat valószínűleg a 9. században Dél-Oroszország területén készítették, és a 9–11. században a Kárpát-medencében használták gyógyításra. Ez a legkorábbi ismert orvostörténeti eszközünk, hangszerünk és sámánisztikus tárgyi emlékünk a leletet ismertető Kralovánszky Alán szerint. A sípkészítő számára fontos lehetett a jelképes trepanáció hangsúlyos megjelenítése. A táltosok síppal-dobbal gyógyításának emlékét egy gyerekmondóka is örzi:

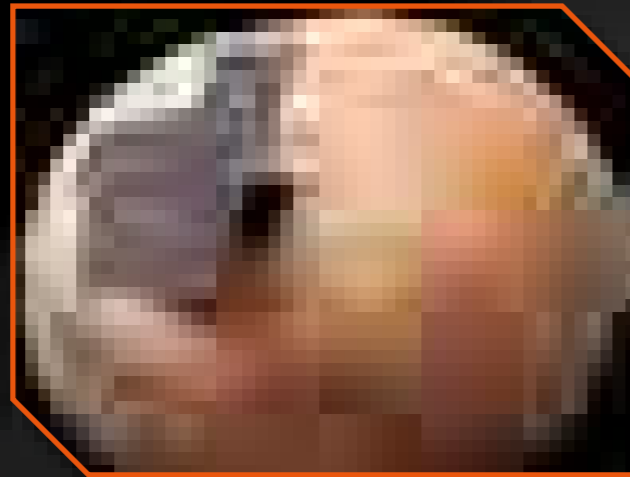
Gólya, gólya, gilice,
Mitől véres a lábad?
Török gyerek megvágta,
Magyar gyerek gyógyítja
Síppal, dobbal, nádi
hegedűvel!

31

A verebi koponya és a mellette talált fémlemez. A koponyatetőn látható zöldes elszíneződést a csonthiány lefedésére szolgáló fémlemez okozta

A sebészi koponyalékelést követő csonthiány lefedésére használhattak fémlemezt, ez azonban ritkán kerül elő

A jelképes (szimbolikus) trepanáció csak a csont külső rétegeire terjed ki, nem nyitja meg a koponyaüreget. Készítői egy leggyakrabban 8–14 mm átmérőjű kör vagy elliptikus (ritkán szilvماغ) alakú mélyedést vésnek vagy kaparnak valamelyik koponyacsont felületébe.

A szakirodalomból több mint 200 jelképesen trepanált koponya ismert. Ezek több mint háromnegyed részét a Kárpát-medence területéről írták le. A többi esetet a Volga folyó környékéről, a Kaukázusból, az Észak-Pontosi régióból [a Fekete-tenger északi partvidéke – a szerk.] és Bulgária területéről ismerjük.

A Kárpát-medence területén a jelképes trepanáció gyakorlása szinte kizárólagosan a honfoglaló magyarokhoz köthető, leszámítva néhány késő avar kori és néhány kora Ár-

III. Béla

A jelképes trepanációt a kutatók egyöntetűen a pogány hitvilághoz köthető beavatkozásnak tekintik függetlenül attól, hogy milyen okból kerül rá sor. Ezt támasztja alá az a megfigyelés, hogy az Árpád-kori keresztény temetőkben a trepanáció elvétele fordul elő. Ennek tükrében rendkívül izgalmas a III. Béla királyunk (élt 1148?–1196) koponyáján megfigyelhető jelképes trepanáció. A beavatkozás jól látható a koponyáról készült festményen és koponyamásolaton is. A székesfehérvári királyi bazilika embertani anyagát vizsgáló kutatócsoport is részletesen beszámolt a művi beavatkozásról: a trepanáció a korona- és a nyílvarrat találkozásánál a koponyatetőn található, a csonthiány 9 mm hosszú, 8 mm széles, 2 mm mély. A seb gyógyulásának mértéke alapján a koponyalékelés több évvel a király halála előtt keletkezett.

Több mint 150 évvel a keresztény állam megszületése után az Árpád-házi király koponyáján végzett, pogány szertartás ténye számos olyan kérdést vet fel, amelyet a tudományos világ még nem válaszolt meg.

pád-kori esetet. A honfoglalás kori temetőkben a szimbolikus koponyalékelés a megvizsgált felnőtteknél 12,5%-os gyakorisággal fordult elő.

A férfiakban és nőkben egyformán gyakori, a férfiaknál valamivel többször figyelhető meg. A beavatkozást bármely életkorban elvégezheték, gyerekeknél és serdülőkorúaknál viszont szinte egyáltalán nem fordul elő.

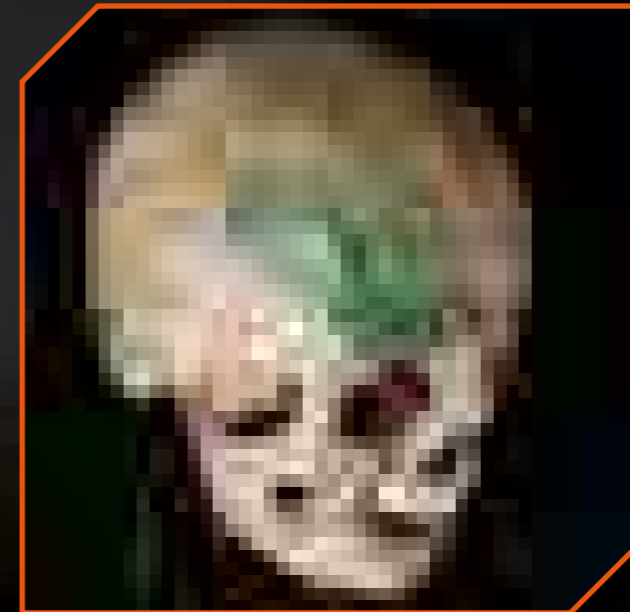
A jelképes trepanációk többnyire a koronavarrat és a nyílvarrat találkozásánál, az úgynevezett bregmapontban fordulnak elő, illetve a bregmapontot övező 5 cm-es sugarú körben, ritkábban a falcsontok ezen körön kívül eső területein. Amennyiben kettő vagy több jelképes trepanáció fordul elő egy egyénen, azok rendszerint szabályos, szimmetrikus elhelyezkedést mutatnak.

A koponyatetőt ért traumás sérülések eredeti körvonalai alig látszanak, a sebszéllek begyógyultak. Az apró tűszúrászerű nyomok a sebek körülgyulladásra utalnak, ennek ellenére a beteg évekkal élhette túl a műtétet

A sebészi koponyalékelést követő csonthiányt szinte teljesen befedte az újonnan képződött csontlemez

Nagy méretű, szilvماغ alakú jelképes trepanáció a koponyatetőn

A jelképes trepanáció készítésénél a gyógyító szándék csak közvetett módon képzelhető el. Olyan betegség, amely a férfiakat és nőket is felnőtt korban 10% feletti gyakorisággal érinti, és a koponyán végzett jelképes trepanációval gyógyítható, nem ismert. Ráadásul gyerekeknél egyáltalán nem, serdülőknél is csak elvétve fordul elő jelképesen trepanált egyén. A gyógyulás lélektani elősegítése ugyan elképzelhető, de nem bizonyítható. A jelképes trepanációk közül gyakorlatilag mind gyógyult beavatkozás. Egy-két esetet kivéve, amikor a beteg műtét közben más okból meghalt, ezért a trepanációt sem fejezték be. Ezek az esetek a jelképes trepanáció gyógyító szándékára utalhatnak. A szakrális indíttatás lehetősége régóta foglalkoztatja a kutatókat. Ezzel kapcsolatban több elképzelés is született. Egy adott társadalmi szerephez szükséges beavatás lehetőségét megkérdőjelezi az a tény, hogy a jelképes trepanációk különböző életkorokban fordulnak elő, valamint az, hogy a honfoglaló patriarchális közösségében közel azonos arányban végezték el ezt a beavatkozást férfiakon és nőkn.

Nem gyógyult traumás sérülés egy középkori koponyán

A vizsgált egyének számához mérten a trepanációk aránya magasabb az Alföldön, mint a Dunántúlon. A Dunántúlon megfigyelt esetek többnyire későbbre datálhatók, ami jól egybevághat azzal, hogy a honfoglalók a Dunántúlt később szállták meg. Társadalmi rétegzettségére nem következtethetünk, a régészeti mellékletek ugyanis nem igazolják azt, hogy a gazdagabb mellékletekkel temetettek között nagyobb lenne a lélelés előfordulása. Az egyes temetőket összehasonlítva azonban különböző arányokat találunk, pl. a Felső-Tisza-vidéken, amely vezetői központ volt, magasabb a trepanációk aránya. Megemlíthető, hogy a dunántúli esetek többnyire rosszabb kivitelűek az alföldieknél, amely arra enged következtetni, hogy az egykori szállásterület periferiáján nem a legnagyobb gyakorlattal rendelkező gyógyítók ténykedtek.

A három jelképes trepanáció szimmetrikusan helyezkedik el a koponyán

A bregmapontban elhelyezett, kör alakú szimbolikus trepanáció